

F. X. EDER – DESCRIPTIO PROVINCIAE MOXITARUM IN REGNO PERUANO. STREDOEURÓPSKY PRAMEŇ K DEJINÁM BOLÍVIE

Igor Zmeták

1. Úvodom

V druhej polovici 18. storočia, v rámci vzrástajúceho sa vlastivedného bádania v Uhorsku,¹ existovala na domácej kultúrnej scéne aj platforma, kde územie dnešného Slovenska v zmysle etnologickeho a historického bádania nebolo iba objektom výskumov, ale aj subjektom. Dôkazom živého záujmu kultúrnej verejnosti o iné národy v tomto období je rukopis F. X. Edera o vtedajšom Peruánskom kráľovstve a neznámom národe Moxov² z dnešnej Bolívie.

Misionár a cestovateľ F. X. Eder, pochádzajúci z Banskej Štiavnice, bol známy predovšetkým v regióne Banskej Bystrice a širšieho okolia. Je zaujímavé, že práve výsledkom vzťahu tejto osobnosti a miesta jeho pôsobenia, vzniklo dielo, ktoré neskôr získalo značnú pozornosť hlavne v medzinárodnom kontexte.

¹ Pod vplyvom osvietených ideí bola druhá polovica 18. storočia obdobím systematickejšieho národopisného bádania, ktoré sa začalo realizovať v celom Uhorsku po Bratislavskom sneme v rokoch 1764–1765, ako súčasť hospodárskych, spoločenských a kultúrnych reforiem cisárovnej Márie Terézie. Tieto impulzy sa pozitívne prejavili v zaktivizovaní domácich etnografických, historických a štatistických výskumov, i v publikovaní ľudovo-osvietenských spisov.

² Moxo, tiež Mojeno, Mojo, Mojos, Moxos, Moxeno – pôvodná juhoamerická etnická skupina, žijúca v dnešnej Bolívii v departmente Beni, patriaca do jazykovej rodiny Arawakov. Súčasná populácia Moxov žije v strediskách San Ignacio de Moxos a Trinitario. Počet obyvateľov samotného San Ignacia de Moxos vzrástol od roku 1992 zo stavu 4 832 na dnes uvádzaný 14 215, pričom celkový počet Moxov z roku 2012 sa uvádza 22 163. Populácia Moxov mala podľa oficiálneho sčítania v roku 2000 20 805 ľudí (Adelaar 2000). LEWIS, M. Paul (ed.): *Ethnologue: Languages of the World*. Sixteenth edition. Dallas 2009. Online version: <http://www.ethnologue.com/16> [cit. 16. 11. 2015].

2. Príbeh autora a okolnosti vzniku diela

František Xavier (Franciscus Xaverius) Eder sa narodil 1. septembra 1727 v Banskej Štiavnici. V roku 1742 vstúpil do Spoločnosti Ježišovej v Trnave, v rokoch 1743–1744 bol v jezuitskom noviciáte v Trenčíne, na univerzite v Trnave študoval v rokoch 1745–1747. Lákali ho zámorské krajiny, a tak, v roku 1749, sa mu podarilo dostať na vlastnú žiadosť do Južnej Ameriky – do Peru. V hlavnom meste Lime dokončil štúdium teológie a bol vysvätený za kňaza. Na misiách vo vtedajšom Peruánskom kráľovstve v provincii Moxo (dnešná Bolívia) pôsobil do roku 1768. Do Európy sa vrátil až po tom, ako španielska vláda zrušila reholu jezuitov a zakázala jej pôsobnosť v kolóniách. V roku 1769 prišiel cez Viedeň do Banskej Bystrice, kde sa venoval kňazskej činnosti a vyučoval na gymnáziu. Tu aj zomrel 17. apríla 1772.

Jeho medzinárodne uznávané dielo *Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano*,³ ktoré patrí k základným historickým a etnografickým dielam o provincii Moxo v dnešnej severnej Bolívii, vzniklo na území dnešného Slovenska v rokoch 1770–1772. Hlavným a bezprostredným katalyzátorom pre napísanie spisu bolo kultúrne prostredie Banskej Bystrice a okolia.

Po návrate nemohol Eder zabudnúť na svoju 15ročnú misiu v Južnej Amerike a začal prednášať svoje poznatky o skutočnom živote domorodcov v Peru – najprv v Banskej Bystrici, neskôr aj v ďalších mestách, kde bol záujem. Prednášky sa stretávali s veľkým ohlasom a na žiadosť poslucháčov napísal Eder rukopis, ktorý dokončil začiatkom roku 1772 pod názvom *Brevis descriptio Missionum Societatis Jesu provinciae Peruanae vulgo Los Moxos / Auctore quadam eiudem Societatis sacerdote per XV annos missionis* – *Stručný popis misie Spoločnosti Ježišovej v peruánskej provincii Los Moxos. Autor pôsobil ako kňaz Spoločnosti 15 rokov v misii*.

Keď v apríli 1772 autor nečakane zomrel, rukopis sa dostal do rúk Jána Molnára, profesora na Trnavskej univerzite. Po uverejnení článkov o Ederovi študoval rukopis významný jezuitský historik Juraj Pray, a ten ho odporučil do univerzitného archívu v Budapešti (dnes je uložený v Univerzitnej knižnici v Budapešti). V roku 1791 vydáva Budínska univerzita tlačenú podobu Ederovho rukopisu, ktorú upravil do tematických kapitol Pavol Makó,⁴ pod

³ EDER, FRANZ XAVER: *Descriptio Provinciae Moxitarum in Regno Peruano, Quam e scriptis posthumis Franc. Xav. Eder a Soc. Jesu annis XV. sacri apud eosdem Curionis digessit, expolivit, et adnotatiunculis illustravit Abb. Et Consil. Reg. Mako* (ďalej len *Descriptio*). Budae 1791.

⁴ Pavol Makó (1724–1793), významný osvietený matematik, filozof a fyzik. Do jezuitského rádu vstúpil v Trenčíne, ako profesor pôsobil na Trnavskej aj Budínskej univerzite, tiež vo viedenskom Tereziáne. Spolupracoval na tereziánskej reforme školstva v Uhorsku *Ratio*

názvom *Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano* (*Opis provincie Moxo v Peruánskom kráľovstve*) a posmrtné vyšla aj Ederova mapa provincie.

Kniha mala veľký ohlas vo vedeckých a odborných kruhoch v zahraničí – doma zostala takmer nepovšimnutá. Do španielčiny bola preložená už v 19. storočí, v roku 1888 vyšla v La Paze knižne.⁵ O etnografickej a historickej hodnote Ederovho spisu najlepšie vypovedá to, že koncom 20. storočia sa ním opäť zaoberal bolívijský historik Josep M. Barnardas, a v roku 1985 bol vytlačený pôvodný Ederov rukopis v španielskom preklade, podľa originálu uloženého v Univerzitnej knižnici v Budapešti.⁶

F. X. Edera a jeho knihu v latinskej i španielskej verzii možno nájsť medzi odporúčanou literatúrou na internetových stránkach viacerých juhoamerických univerzít nielen v Bolívii a Peru,⁷ ale aj medzi odbornou literatúrou výskumných ústavov v ďalších krajinách. V Argentíne je to napr. Institutio National de Musicologia Carlos Vega,⁸ kde je zaradený ako príklad pôsobenia jezuitskej hudobnej výchovy vo vzťahu k pôvodným obyvateľom.

3. *Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano* – vydanie z roku 1791

Na Slovensku sa zachovalo niekoľko exemplárov⁹ knižného vydania Ederovho spisu z roku 1791 v úprave Pavla Makóa. V pôvodnom Ederovom rukopise sa navzájom prelínajú historické, etnografické, geografické a prírodopisné state a poznámky, preto sa editor Pavol Makó rozhodol roztriediť rôzne uložené časti do spoločných tematických celkov. Spis je takto rozdelený do piatich častí – kníh.

educationis (1777), po presťahovaní Trnavskej univerzity do Budína (1777) bol dekanom filozofickej fakulty.

⁵ *Descripción de la Provincia de los Mojos, en el Reino del Perú, sacada de los escritos póstumos del P. Francisco Javier Eder...* La Paz 1888.

⁶ BARNARDAS, Josep M.: *Francisco Javier Eder Breve descripción de las reducciones de Mojos traducción y edición de Josep M. Barnardas*. Cochabamba 1985.

⁷ <http://www.bibvirtual.ucb.edu.bo/etnias/bibliografia> [cit. 15. 11. 2015].

⁸ www.inmcv.gob.ar [cit. 15. 11. 2015].

⁹ Slovenská národná knižnica v Martine, Sign. MS Pr Ej 3899; Múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Čaplovičova knižnica, Sign. IV/2479; Štátna vedecká knižnica v Košiciach, Sign. Sz 140; Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Sign. MS Ba BB 5579.

Kniha prvá

Peruánske kráľovstvo

1. O položení, správe a vláde a meste Lima
2. Peruánska geografia a topografia (miestopis)
3. Zvieratá a plodiny v Peru

Kniha druhá

Provincia Moxo

1. Rieky a možnosti dopravy
2. Niektoré stromy a kríky
3. Rôzne podoby plodín

Kniha tretia

Výnimočné stvorenia

1. Cicavce
2. Vtáky
3. Ryby
4. Obojživelníky
5. Hmyz a červy

Kniha štvrtá

Povaha, prirodzené nadanie a zánik domorodého pokolenia

1. Charakteristika domorodého národa
2. Duševné a rozumové schopnosti a ich význam
3. Rôzne obrady a povery v rodinách
4. Rôzne spôsoby ochrany
5. Spôsoby barbarského verbovania civilného obyvateľstva na náboženské lákadlá
6. Útrapy

Kniha piata

Osobitosti moxických kresťanov

1. Lov zvierat
2. Rybolov
3. Zručnosti v remeselnej výrobe
4. Jedlo a nápoje
5. Slávnosti, tance a tradičné hry
6. Domáca a voľná výchova
7. Choroby a spôsoby liečenia
8. Podoby a formy politiky

V prvej knihe sú údaje o Peruánskom kráľovstve ako celku, o jeho položení, vláde, štátnom riadení a úradnej správe, podrobne je opísané aj hlavné mesto Lima. Opísané sú aj geografické podmienky Peru, živočíšstvo a pestované plodiny. Druhá kniha je venovaná provincii Moxo – geografickým podmienkam, rastúcim typom drevín a plodín. Dost pozornosti venoval Eder aj živočíchom (3. kniha) – cicavcom, vtákom, rybám, obojživelníkom, hmyzu.

Štvrtá a piata kniha sú etnografické. Vo štvrtjej sú sústredené opisy pôvodných – divoko žijúcich indiánov Moxov – ich charakteristika, povaha, duševné a rozumové schopnosti, obrady, sviatky, poverý, náboženské predstavy, život v rodinách.

Na začiatku štvrtjej knihy Eder porovnáva pôvodné domorodé kultúry Peruáncov, Inkov a Moxov. Uvádza rozdiely v odlišných jazykoch, spôsobe života i v rebríčku hodnôt. Moxovia neuctievajú ako božstvo Slnko a nestavajú mu chrámy. Meradlom kultúrnosti/nekultúrnosti je používanie zlata – podľa tohto dobového kritéria sú Peruánci – Inkovia kultúrnym národom a Moxovia nekultúrnym – barbarským kmeňom, lebo nielenže nepoznajú spôsob výroby zlata a striebra, tieto kovy nepoužívajú a dokonca nemajú pre ne vo svojom jazyku ani pomenovanie.

Eder opisuje všeobecné vlastnosti, povahu, zvyk a výzor Moxov v prvej kapitole štvrtjej knihy takto: „Avšak všetci Moxovia,¹⁰ snáď až na Baurov,¹¹ boli ľuďom rozhodne barbarským, ktorý nemal nielen žiadnu znalosť o zlate a striebre, ale ani slov o týchto pomenovaniach vo svojich vlastných jazykoch. Ale predsa len, kto by sa mohol nazdávať, že tieto šire krajiny boli obyvateľmi zanechané ešte pred príchodom Hispáncov do Peru? Ťažko možno poprieť, že niektorí Hispánci sa dostali k hraniciam územia, kde sa teraz nachádza kolónia Troch kráľov, keďže tu boli nájdené orly zručne vytesané v skale, a aj hrdzou strávený pozostatok meča.¹² Čo sa týka povahy a zvykov týchto národov, budeme skúmať to, čo je všeobecne platné pre Moxov, avšak s ohľadom na niektoré spoločenské triedy. Stavba tela je vo všeobecnosti u mužov priemerná, u žien podpriemerná. Farba pokožky je hlavne u obnažených tmavá. Ostatne, celková stavba tela je veľmi dobre vyformovaná, ohybná, pohyblivá, nenáchylná na nejakú telesnú vadu. Určite by si nikdy nevidel zhrbenie, alebo iné zdeformovanie, hoci deti sú ponechané sami na seba podobne ako je to u zvierat a nie sú spútavané žiadnymi bremenami, ani ich údy ne-

¹⁰ V texte sa pridržame pri pomenovaní etnika zaužívaného tvaru Moxo, tento termín používal aj Eder v rukopise, P. Makó v knihe používa vlastnú latinskú verziu mena – Moxiti odvodenú od názvu provincie Moxitania.

¹¹ Bauri – príbuzný kmeň z jazykovej rodiny Arawakov, žijúci v susedstve Moxov.

¹² Preklad z pôvodného vydania viz EDER, F. X.: *Descriptio*, primárny preklad z latinčiny Mgr. Pavol Miklovič, odborné úpravy a terminológia autor.

obmedzujú povrazy. Muži sú zvyčajne obzvlášť štíhli, nenašiel by si ľahko korpulentnosť. Vlasy nosia rozpustené na vyjadrenie akejsi divokosti. Telo si maľujú, alebo skôr zošklivujú, predovšetkým dvoma farbami: červenú získavajú z drobného ovocia zo stromu acsore, ktoré ukrýva sýto červené zrnká. Tieto zrnká sušia na slnku, lisujú, miešajú s vodou alebo kokosovým olejom a telo pomalujú prstom bez nejakého pravidla. Druhú farbu vyvolávajúcu dojem agresivity, ktorú nie je možné zotrieť ani vodou, ani drhnutím, ale iba časom, poskytuje strom jonoboco. Sú takí, ktorí by si na získanie odvahy veľmi ostrými rybími kosťami vyryli na ruky, a dokonca aj na tvár, podobu krokodíla, opice alebo vtákov a stopy po krvi pokropili sadzou alebo onou štavou zo stromu jonoboco. Týmto umením spôsobujú, že vyryté podobizne nemôžu byť odstránené inak ako stiahnutím kože. Zuby sa im belejú akoby zo slonoviny v rovnomernom rade. Čelo je dosť široké, oči takmer okrúhle, oveľa ostrážitejšie ako európske. Mihalnice sú riedke, oni sami si z nich usilovne vytrhávajú vyrastajúce chlpy, rovnako ako aj z brady, nenechávajú si ich nikde, iba na hlave. Nos je stlačený, akoby plošný a tupý, brada vyčnievajúca, pery ohnivočervené a dosť veľké, ústa poväčšine veľké a široko natiahnuté. Prsty sú menšie ako naše, najmenší z nich nikdy nesiahajú k najvyššiemu článku najbližšieho prsta. Podľa tohto znaku ľahko rozpoznáš Hispánca narodeného zo zmiešaného manželstva, a to niekedy až po štvrtú generáciu. Pestujú si dlhé, čierne a neúhľadné vlasy, ktoré si kvôli lesku a na vyjadrenie neviem akej divokosti neustále natierajú olejom z oných mandlí, o ktorých sme povedali vyššie, že rastú v tvrdej schránke. Sú takí, ktorí ničia nosovú priečku alebo chrupavku a vkladajú do nej nejaký prsteň alebo niť s kamienkami zavesenými na koncoch oboch strán, ktorých vzájomné narážanie ich teší. Iní prerážajú v strede obe pery a zasúvajú do nich tenké paličky, ktoré pri rozprávaní narážajú do seba a vydávajú veľmi príjemný zvuk, aký sa vraj páči bohom. Ale nechýba tomu určitá vkusnosť. Je to barbarský ľud, ktorý podľa zvyku prevzatého našimi ženami, si tiež preráža uši a cez diery pozvoľna prevlieka stále hrubšie prúťky, až kým pod ich rozťahujúcou silou nedosiahnu veľkosť hrachu. Potom do nich vkladá zväzok stočeného a veľmi pružného prúťka, rozťahujúcou silou ktorého tak narastú, že sa priemerom vyrovnajú orechu. Na takto zväčšené diery pripína náušnice, kamene s váhou zväčša aj šesť uncí, pod ktorou sa uši postupom času tak natiahnu, že siahajú až k pleciam. Barbarský kmeň Tiboitov, svojim potomkom hneď po narodení tvár aj hlavu pevne zoviera z oboch strán doštičkami tak, že rastie viac do výšky. Keď nejaká časť hlavy prerastie nad tieto doštičky, veľmi silne ju zväzujú stužkou, aby takýmto spôsobom stlačenej hlave znova prinavrátili tvar akejsi gule a formujú akoby človeka s trojcípou hlavou, s tvárou príliš stlačenou. Kmene,

ktoré nemajú stále sídla, znovu a znovu menia príbytky a premiestňujú sa na miesta, ku ktorým ich vábi nádej na bohatšie poľovačky alebo rybačky a odkiaľ, keď sa korisť míňa, zasa odchádzajú inam. Moxovia sa však usadili, stavajú okrúhle príbytky s priemerom štyri, najviac päť laktov a rovnakej výšky, v ktorých sa tisne celá rodina majúca často aj dvanásť členov. Steny sa od zeme zdvíhajú sotva nad výšku lakťa, zostrojili ich z ohrád pokrytých hlinou a strechu zakryli trávou. Nikde nie je žiadny oblok, prinajlepšom dvere také malé, že nikto cez ne nemôže prejsť inak, než plazením. Sú zahatané trstím pretkaným hrubšími látkami. Domácu výbavu tvoria tieto veci: jediný vrchný odev (pokiaľ nechodia nahí) utkaný z vlákien zo stromu escomoboco alebo z bavlny vo forme dlhšieho odevu bez rukávov, visiace ležadlo, ktoré volajú hamaka, jedna či dve nádobky alebo kanvica a zväzok šípov. Niekedy chovajú tiež psy a sliepky, najmä však papagáje alebo iné vtáky, ktorých perím si pri spoločnom popíjaní a tanci ozdobujú nielen hlavu, ale tiež nohy a ruky. Počet manželiek má každý podľa rozhodnutia. Zanechávajú ich s tou istou ľahkosťou, s akou ich získavajú. Muži raňajší čas venujú loveniu alebo rybačke, ženy príprave jedla a popoludnie je venované spoločnej pijatike až do neskorej noci. Zdá sa že, Bauri, kmeň Moxov, mal pôvodne viac ľudskosti, ba aj zdvorilosti. Boli totiž odetí podľa pekného kmeňového zvyku, siali, pre pohostenie cudzincov mali osobitný hostinec vystrojený kvetmi a lavicami, tiež čaše, v ktorých ponúkali počestným piť, boli vkusne vyzdobené perím, takže civilizovanosťou až doposiaľ prevýšili ostatných Moxov. V spoločnosti Moxov nechýbajú ani náčelníci, ktorí sa ešte teraz volajú aramovia, a ktorých v spravovaní obce nasledujú prvorození synovia. Títo nerobili žiadnu prácu, všetko potrebné pre úžitok obstarávali poddaní. Náčelníci boli zase povinní každodenne rozdeliť hojné zásoby pre všetkých. Ak arama chcel niekoho odstrániť, stačilo prejavíť svoju vôľu a vec bola zaraz vykonaná. Aby však nemohol postupovať proti záujmom poddaných pre vlastné potešenie, každoročne sa v čase žatvy volil jeden zo starších, aby mu ako cenzor alebo tribún ľudu pripomínal službu a vážnou rečou obmedzoval svojvoľnosť jeho hnevu. Popredná manželka aramu, z ktorou mal byť splodený dedič náčelníckej hodnosti, musela byť dcérou nejakého iného aramu, ktorý mu ju prisľúbil za stanovený počet kačíc a náhrdelník z vybrúsených drahokamov. Obom stranám boli poskytnutí dvaja sluhovia, snúbencovi pravdaže muži, aby pánovi pomáhali pri poľovaní a rybolove, a snúbenci ženy, aby sa starali o prípravu jedla a nápojov. Mimochoďom, manželkine slúžky poskytovali aj služby mileníek. V deň svadby aramovi synovia priniesli na nosidlách snúbenicu, tanec a pitky sa preťahovali až osem dní. Pravda, po takýchto veľkých oslavách bolo manželstvo tak vratké, že ak sa aramovi zapáčila viac ktorákoľvek

iná žena, alebo ak žena prípravou jedla a pitia na takúto veľkú oslavu menej uspokojila, bola vyhnaná z domu ako pes.¹³

Eder je pri popisovaní Moxov osvietensky racionálny – sociálnu štruktúru, duchovnú i hmotnú kultúru sledovaného etnika sa snaží zachytiť objektívne, aj keď to sám označuje za hlúpe a ťažko pochopiteľné. To, čo je preňho z pohľadu dobového pozorovateľa 18. storočia nevhodné a neúnosné, opisuje kriticky, ale aj napriek tomu, že mnohé veci a javy považuje za nezmyselné, robí o nich záznam. Nemá problém ani pochváliť, prípadne napísať pozitívne hodnotenie na veci, ktoré síce nechápe, ale považuje za dobré.

„Aby sa autor v tomto kmeni stal obľúbeným, písťaly, ktoré sami zvyknú zhotovovať z trstiny a používať pri zborových tancoch, dotvoril na umelecké dielo, akoby bol znalec hudby, a v noci Narodenia Pána ich rozkázal pridať k ostatným hudobným nástrojom. Táto vec sa kmeňu tak veľmi zapáčila, že okrem svojej hudby už opovrhovali každou inou hudbou, a hneď potom samotný sviatok nazvali novým menom podľa písťal, ktoré sami volali Eppiguirasecco.“¹⁴

Hudobné tradície Moxov sa uchovali do súčasnosti,¹⁵ čo je zásluhou aj Edera a ďalších misionárov, ktorí pôvodné hudobné motívy a nástroje začali využívať aj pri bohoslužbách a náboženských obradoch. Aj v tejto oblasti je Ederovo dielo jedným zo základných historických prameňov nielen o hudbe Moxov, ale aj spôsobe využitia hudby v jezuitských misiách v Južnej Amerike.

Základné kultúrne zaradenie Moxov je podľa Edera jasné – sú to barbari (používa porovnanie s indiánskou kultúrou Inkov), ktorí odmietajú civilizáciu, nemajú záujem sa starať o hmotné statky a zlepšenie svojho postavenia. Z pohľadu autora, ktorý prišiel do provincie Moxov s jasným cieľom obrátiť domorodcov na kresťanstvo a popritom ich civilizovať podľa európskeho spôsobu, je podrobnosť popisu života Moxov obdivuhodná.

Sociálnu štruktúru charakterizuje podľa európskych kategórií – tak je to napr. aj s funkciou náčelníkov aramov, ktorých vníma ako vládnu triedu, prípadne obdobu šľachty v Európe. Ostatné obyvateľstvo zaradil do kategórie „poddaných“. Takisto pomocníčky pri svadbách nazýva „služky“. Vďaka tomuto pohľadu je však spis originálny a podáva autentické svedectvo svojej doby.

Tak ako odsudzuje hmotnú chudobu Moxov a ich nezáujem o jej zlepšenie, aj vieru v božstvá považuje za slabosť mysle a poverčivosť. Domorodých šamanov a liečiteľov, ktorí sa nazývali „motiri“, označuje termínom „vykla-

¹³ EDER, F. X.: *Descriptio*, s. 212–223.

¹⁴ EDER, F. X.: *Descriptio*, s. 228.

¹⁵ Tradičné festivaly v San Ignacio de Moxos sú veľmi obľúbené a konajú sa pravidelne.

dači povier“ a „zaslepovači“. Domorodcov, ktorí sa nechcú vzdať svojej tradičnej viery, považuje za slaboduchých, ktorí veria iba v tradíciu bez obsahu. Hoci Eder nechápal ich náboženské predstavy, snažil sa ich opísať: „Tvorcovia a vykladači povier sa nazývajú motiri, sú zväčša v pokročilom veku a oboch pohlaví. Motirovi pre nadobudnutie tohto titulu stačí vymyslieť si, že sa rozprával s jaguárom, krokodíлом, alebo, čo je zvláštne, s Acsanom. Čo však naozaj Acsane je, sám som nezistil, keďže toto božstvo nikto nikdy nevidel, ani nepočul jeho veštbu. Toto meno prijali bez opodstatnenia od predkov spolu so zatemnenými bájkami, s ktorými slepo súhlasili. Veria, že Acsane je akýsi dvojité duch: prvý je duchom lesov, riek, jazier a iných vecí, druhý, vlastný človeku, je niečo ako ochranný duch. Existuje domnienka, že jedni duchovia ľudí sú mocnejší ako druhí; preto, keď chránenci týchto duchov medzi sebou pestujú nepriateľstvo, človek so slabším Acsanom musí podlahnúť tomu, ktorého Acsane je silnejší. Keď niekto naisto zomiera, ostatní veria, že bol zabitý duchom nepriateľa. Preto sa príbuzní, keď ho nemôžu inak oslobodiť, spravidla uchylujú k čarovným nápojom. Ak nejaká žena porodila dvojčatá, manžel priznáva za svoje dieťa iba to, ktoré sa narodilo skôr; verí, že to druhé patrí Acsanovi. Preto rodičku, ako milú božstvu majú všetci vo veľkej úcte. Tá niekedy zachádza až tak ďaleko, že muž sa úplne vystaňuje z domu a s opustenou manželkou zaobchádza lepšie ako predtým. Potomkovia Acsana musia zostať alebo úplne slobodní, alebo sa musia zosobašiť iba s niektorým z dvojčiat.“¹⁶

Tradičnú vieru a mýty posudzoval autor ako zaslepenosť a snažil sa ju odstraňovať, tak ako mnohé miestne tabu súvisiace s lesmi, stromami, riekami, alebo jazerami. Využíval všetky možnosti, aby vyvrátil ich vieru napr. v „Ochrankyňu vôd“ tým, že sám vyrúbal stromy, ktoré boli pod jej ochranou, a tak dokázal, že nemá nad nimi moc. Za vyrúbanie stromov prišiel Eder takmer o život a domorodci neskôr podpálili jeho príbytok. Ale misiónár sa nevzdal, a celú vec bral ako sväté poslanie dokázať, že miestni bohovia sú slabší ako kresťanský Boh.

Tak isto to bolo aj s liečením, snažil sa byť aj lekárom, aby dokázal, že tradiční liečitelia sú podvodníci: „Ak by indiána spýtali na chorobu, ťažko by povedal iné, ako to, že ho bolí srdce. V takomto prípade šaman nadobúda novú príležitosť na zaslepovanie: ponúka totiž chorému iné srdce a podáva mu na tento účel kameň. Akokoľvek by sa chorý trápil, po jeho uchopení musí tvrdiť, že sa má dobre. Keď ženu sužuje ťažký pôrod, k lôžku rodičky uväzujú niekoľko veľmi veľkých ropúch, s ktorými sa skvostne zaobchádzalo,

¹⁶ EDER, F. X.: *Descriptio*, s. 242–243.

a ktoré boli pokropené chichou.¹⁷ Ropuchy sa po niekoľkých dňoch od šťastného zrodenia plodu púšťajú, ak by však potomok, alebo rodička zomrela, pochovávajú sa v tom istom hrobe. K rodičkám sa zvykne pozývať aj spevák, aby píšťalami, zhotovenými na tento účel, a smútočným spevom úpenlivo prosil o pomoc Acsana. Pretože pri vonkajších ranách sa príležitosť na podvod zaiste nenaskytuje tak ľahko, títo prefikanci tvrdia, že oni sú tým rodom, ktorému je zverená starostlivosť o Acsanovu moc.¹⁸

V piatej knihe sa Eder venuje Moxom, ktorí prestúpili na kresťanstvo a žili v jeho redukcii.¹⁹ Snaží sa poukázať na pokrok, ktorí dosiahli takto žijúce spoločenstvá Moxov z hľadiska civilizačnej úrovne. Pripúšťa a pravdivo opisuje osobitosti moxických kresťanov a ich zachovávanie tradícií. Značnú pozornosť venoval Eder manželstvu a výchove detí: „Prednosti, ktoré muž vyhľadáva u ženy, s ktorou zamýšľa vstúpiť do manželstva, sa obmedzujú zväčša na tieto: aby vedela mužovi česať a natierať vlasy kolkokoľvek a kedykoľvek sa mu to zapáči, aby milovala túto službu a k tomuto aby mala vždy naporúdzí vysušenú pšeničnú múku. Okrem toho aby bola taká zbehlá v príprave obľúbeného nápoja, že by onen žltý olej, o ktorom sme hovorili predtým, siahal po vrch nádoby, aby každoročne šila šaty sebe a aj svojmu mužovi, aby vedela maľovať, a napokon, aby mala pekné telo. Aby v ten deň, ako sa vyberá manžel, mala nespočetné množstvo pytačov, a aby si z celého toho zástupu vybrala jeho jediného. Ak predtým mala nejakú lásku, túto dokonca aj so samotnou spomienkou na mŕtveho muža, pochováva s ním. V mužovi sa nehľadá len zručnosť v lovení a rybolove, ale aj nejaká osobitná náklonnosť. Tiež sa hľadá na to, či muž vzbudzuje nádej, že siatina pšenice a aj bavlny sa bude môcť v pravom čase spracovávať a pestovať. Prelomiť dôveru manželského puta je z oboch strán záležitosťou krátkého okamihu. Vina sa veľmi ľahko zmýva hájením, že on smilstvo nežiadal, ale bol k nemu pozvaný. Pri voľbe snúbencov sa najviac prejavuje nestálosť a premenlivosť povahy: často totiž menia názor počas hodiny znova a znova, a ani nevedia povedať, prečo to robia. Keďže nepochybne takmer nič nerobia s rozvahou, a po predošlej duševnej úvahe. Ale ak vznikne v niečom väčšia stabilita, nezachovávajú ju, ba ani pevné manželstvá po uplynutí rokov. Ale predsa je to povahou dobrý ľud, pretože ani láska, ani nenávisť nevyháňa hlboké korene. Preto čo ich dnes malicherne oddeľuje od spoločného zväzku, to isté ich zajtra zase spája. Ak jediné slovo nejakého falošného chlapca stačí na rozlúčenie manželského zväzku, tak stačí opačný hlas druhého na jeho obnovenie.

¹⁷ Kukuričný alkoholický nápoj.

¹⁸ EDER, F. X.: *Descriptio*, s. 255–256.

¹⁹ Redukcie – jezuitské misijné centrá v Južnej Amerike.

Niekedy pre trojročného alebo štvorročného syna zabezpečili pre manželstvo rovnako staré dievča niekoľkými darovanými kačicami, sliepkami, alebo podobnými veľmi skromnými darmi. V dospelom veku už nebolo možné odstúpiť od tohto manželstva, preto keď nastali veľmi veľké nešťastia, zvyk mohol byť zrušený len príležitostne pod dohľadom kňaza.

V skutočnosti je možné povedať, že väčšina manželstiev Moxov vznikala kvôli núdzi. V celej domácej výbave často nie je naporúdzi ani hrniec na varenie jedla, ani nádoba na naberanie vody, ale požičiavajú sa od susedov a ani sa hneď ľahko nevracajú. Manželia si zaiste sotva prinášajú niečo okrem tiel, žena len náhodou prináša nejaké ošarpané lôžko, pár kačíc a sliepok s práve toľkými vretenami, muž zväzok šípov s lukom. Nemajú žiadnu starosť o potravu a ošatenie: ak si totiž od mlada privyknú znášať nepohodlie, nestarajú sa veľmi o hlad, nehanbia sa, nech sú odetí akýmkoľvek zdrapmi, všetko, čo im chýba, znášajú s vyrovnanosťou a nachádzajú útechu v dobročinnosti iných.

Samotný deň svadby predznamenáva budúcu biedu snúbencov. V ten deň nie sú žiadne raňajky, žiadni hostia, žiadna príprava, a napokon ani žiadne známky veselosti. Po vykonaní zvyčajných obradov pri oltári prichádza do domu manžela nevesta na lôžku nesenom na pleciach, často k nemu nekrača ani na pozdrav a pripravuje prívarok zo zozbieraných vecí, ktorý má byť obmedzený na jediný a veľmi skromný pokrm. Nič viac o sobášoch.

Počet potomkov nespôsobuje Moxom žiadne ťažkosti, nie je pre nich žiadnym bremenom. I keď totiž na nich dolieha neuveriteľný nedostatok všetkých vecí, predsa je výchova detí najľahšia, keďže im neposkytujú nič okrem tela a materského mlieka, starostlivosť im určite bude zaistená, ak nie od iného, tak od náčelníka.

Nvesty bežne trávajú deň pobiehaním a dôvernými rozhovormi, medzi ostatné aktivity žien patrí: opravovať odev, nanovo usporadúvať svoje hrkálky²⁰ pred vyčnievajúcu hlinenú nádobu a iné podobné veci. Ostatne, väčšina dosť pomáha svojim mužom: mnohé každý rok šijú šaty z bavlny tak sebe, ako aj mužom, pomáhajú im v čase žatvy a zväzania úrody domov, nejakým rozlomeným kameňom drvía spolu usušenú pšenicu a robia z nej múku, starajú sa o hydinu, každodenne pripravujú nápoj, pred svitaním zbierajú na poliach červy a vysušené ich zväzujú do zväzkov podobne ako sa viažu asparágusy, pletú rohožky, češú svojho muža a vlasy mu potierajú mandľovým olejom. Nevenujú sa iba šitiu ihlou, a asi to jediné z celej domácej práce nechávajú mužovi.

²⁰ Tradičný hudobný nástroj, podobný ako sistrum.

Čitateľ by nepochybne čakal, že medzi každodennými povinnosťami žien spomeniem aj starostlivosť o deti: ale toto zamestnanie matky nevelmi zdržuje. Ako sme už spomenuli, nie sú tu žiadne kolísky, žiadne plienky, žiadne detské oblečenie, do ktorých by bolo nemluvňa odiate: všetko nechávajú na dobrú prírodu, a predsa nikdy neuvidíš indiána, ktorý by trpel nejakou telesnou chybou. Príklady týchto detí jasne učia, koľko by sa dalo priučiť od drsnej mladosti. Nahé deti si líhajú na zem pod nebom, oblieha ich mrak komárov, a predsa ich žihadlá ani nebudia zo spánku, ani im nespôsobujú pluzgieriky. Nie je určený žiaden čas na odstavenie detí od materinského mlieka, prsia opúšťajú až vtedy, keď sa im samým páči. Nezriedka by si videl visieť z jedného prsníka nedávno narodené dieťa, z druhého päťročného chlapca. Keď deti pozerajú na cicanie mlieka od inej ženy z pokrvného príbuzenstva alebo od spriatelenej ženy, alebo keď ju zbadajú na verejnom mieste, je jej spoločenskou povinnosťou, aby každá jedna dieťaťu veľmi vládne nadstavila prsia na satie.

Vecou u matiek neslýchanou je učiť chlapcov chodiť alebo ich aspoň povzbudzovať v chodení: vôbec sa nestarajú, kedy a ako chodia, preto sa sotva naučia liezť skôr ako štvorroční. Ak by si im odporoval a chcel by si na príklade dokazovať, že v Európe sa dieťa odstavuje od mlieka už po roku, aj sa učí kráčať, zakaždým by si počul oné zvyčajné: klameš. Aby autor presvedčil ženy o takejto veľmi dôležitej veci, prikázal kŕmiť dieťa materinským mliekom nie viac ako jediný rok a učiť ho podľa nášho zvyku. Keď ho videli prechádzať sa s tým, čo sa v rovnakom veku ešte len plazil, zaiste sa veľmi divili, no aj tak nenasledovali tento príklad, vyhovárajúc sa na onú obvyklú výhovorku, ktorú používali bez rozdielu aj v iných veciach: Ty si z iného druhu ľudí ako sme my.²¹

Ideály chudoby, prirodzenej civilizačnej prostoty a neskazenosti, ktorú u prírodných národov obdivovali francúzski osvietenci Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, alebo cestovatelia ako napr. Antoine de Bougainville, Eder neobdivuje, skôr sa snaží doviesť domorodcov na cestu európskeho pokroku. Nie je ale voči indiánom zaujatý, napriek tomu, že počas misijnej služby v redukcii San Martin mu išlo zo strany divoko žijúcich Moxov viackrát o život. Eder mal záujem o poznávanie neznámych národov už v mladosti a štúdium v jezuitských seminároch ho dobre pripravilo aj na nepriateľské prostredie. Jezuitská snaha o maximálne poznanie svojich ideologických protivníkov bola v kombinácii s osobným záujmom, dobrým predpokladom pre etnografické pozorovanie. Venuje sa podrobnému popisu a snaží sa byť racionálne objektívny, v duchu svojej doby. Etnografickú hodnotu spisu zvyšuje aj to, že sa

²¹ EDER, F. X.: *Descriptio*, s. 345–353.

venoval detailne rozdielom medzi spôsobom života divoko žijúcich a pokresťančených Moxov.

4. Záverom

Ederovo *Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano* patrí k historicky významným dokumentom 18. storočia, nakoľko je to jediná podrobná štúdia o pôvodnom spôsobe života bolívijskej etnickej skupiny Moxov z tohto obdobia. Pridanou hodnotou Ederovho spisu je faktografická línia – snažil sa opísať to, čo videl, so snahou o racionálny nadhľad, podobne, ako môžeme čítať v zápiskoch Jamesa Cooka. Realisticky je zachytený aj vzťah miestnych indiánov ku kresťanstvu, ich náboženské predstavy, kultúra a následne prebiehajúce zmeny niektorých hodnôt a predstáv v procese akulturácie.

Osvietenský racionalizmus Edera sa prejavil aj v kritike španielskej a peruánskej koloniálnej politiky voči domorodcom, keď odsudzuje vykorisťovanie miestnych indiánov, dokonca ich poučuje, ako si brániť vlastné práva.²² Politickú kritiku však v tlačenej verzii nenájdeme, pri tejto téme sa editor Makó prejavil ako cenzor – geografické state, botaniku, zoológiu, etnológiu zoradil a prepísal verne. Kritiku sociálnych a politických pomerov však Pavol Makó, ako kráľovský funkcionár a európsky jezuita radšej (či cielene) vynechal,²³ možno vzhľadom na turbulentné politické obdobie na európskej i domácej politickej scéne.

Eder neopisoval idealizovane ani misijnú činnosť v redukcii San Martin. Jeho zámery pri písaní boli v prvom rade odborné – snažil sa podrobne zachytiť život neznámeho etnika, a nie urobiť idealizovaný traktát o šírení kresťanstva medzi divochmi. Nakoľko spis vznikol po výzvach účastníkov jeho verejných prednášok, je určitým spôsobom aj odzrkadlením toho, o čo sa ľudia na prednáškach zaujímali. Podnet na vznik diela nebol ideologický, ale poznávací, a svedčí o vyspelom kultúrnom prostredí, ktoré malo záujem diskutovať nielen o vlastivednom bádaní v rámci Uhorska, ale aj o neznámých a vzdialených národoch sveta.

Knižné vydanie Ederovho spisu nemalo v čase svojho vydania takmer žiadnu publicitu, a tak ani nemohlo zaznamenať väčšiu pozornosť v histo-

²² EDER, Franz Xaver: *Brevis descriptio Missionum Societatis Jesu provinciae Peruanae vulgo Los Moxos / Auctore quadam eiudem Societatis sacerdote per XV annos missionis*, 1772, fol. 151, 176, 178, 254, 528–543, 581, 591, 599–603.

²³ BARNARDAS, Josep M.: c. d., s. XC–XCI; BOGLÁR, L. – BOGNÁR, A.: *Ferenc X. Éder's description of the Peruvian mission from the 18th century*. In: *Acta ethnographica academiae scientiarum Hungaricae*, 1973, Tomus XXII. Budapest.

ricky búrlivom období konca 18. storočia. Navyše text je písaný faktografickým štýlom, bez snahy o akékoľvek senzácie. Podrobne popisný štýl (aj po Makóovej úprave) a detailné porovnávanie domorodcov žijúcich „divoko“ s tými, ktorí prijali kresťanstvo, neskrývalo vo svojom obsahu žiadne zázračné odhalenie, alebo tajomstvo, po ktorých túžili čitatelia. Kniha síce plne vyhovovala etnologickým kritériám v duchu definície A. F. Kollára,²⁴ ale v kontexte európskej etnografickej produkcie nemohla konkurovať romanticky ladeným dielam Louisa-Antoina de Bougainville, v ktorých sa vzletne písalo o „stratenom antickom raji“, dobrodružstvám kapitána Jamesa Cooka, alebo vedecky vzrušujúcim objavom podobností medzi severoamerickými indiánskymi národmi a antickými kultúrami v dielach J. F. Lafiteaua.

Napriek všetkým týmto okolnostiam môžeme knihu *Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano* nájsť vo fondoch európskych univerzít od Budapešti po Oxford, a preklad časti textu vyšiel okrem španielčiny aj v angličtine.²⁵ V súčasnosti má Eder konečne svoje miesto aj v dejinách slovenskej etnológie.²⁶

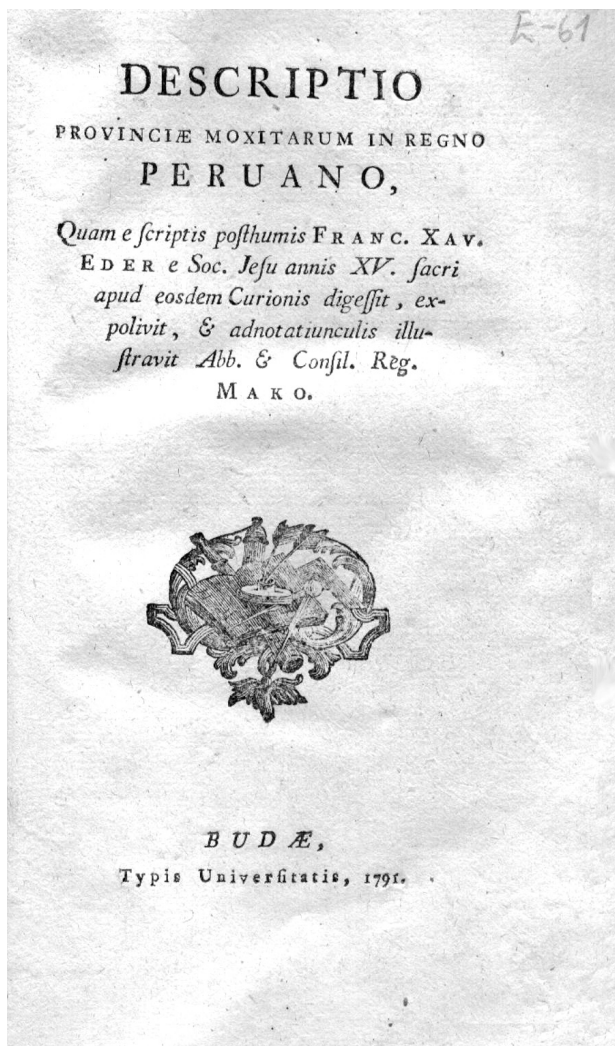
²⁴ Adam František Kollár v roku 1783, ako prvý európsky vedec, sformuloval charakteristiku etnológie takto: „Etnológia je poznanie národov a ľudu, štúdium obyvateľstva učencami, ktorí skúmajú počiatky rozličných národov, ich nárečia, mravy, ustanovenia, ba aj vlast a starobylé sídla, aby o jednotlivých národoch a obyvateľoch svojej doby mohli podať čo najsprávnejšie názory.“ Publikované v diele: *Adami Francisci Kollarii Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*. Vol. I., II. Vindobonae 1783.

²⁵ Preklady uverejnené v *Acta ethnographica academia scientiarum Hungaricae* – pozri: BOGLÁR, L. – BOGNÁR, A.: c. d., s. 1–49; Tíz: *Ferenc X. Éder's description of the Peruvian mission from the 18th century I.–II.* In: *Acta ethnographica academiae scientiarum Hungaricae*. Tomus XXX. Budapest 1981, s. 111–141, 379–406; LAURE, Joseph: *Francois-Xavier Eder: Réductions Moxos et Baures. Missions Jésuites d'Amazonie Bolivienne. Transcription et traduction par Joseph Laure*. In: *Acta ethnographica Hungarica*. 49 (3–4). Budapest 2004, s. 381–439.

²⁶ ZMETÁK, Igor: *Etnológia v prameňoch*. In: BOTÍKOVÁ, Marta – HLOŠKOVÁ, Hana – ZMETÁK, Igor: *Príspevky k dejinám etnológie na Slovensku (16.–20. storočie)*. Bratislava 2011, s. 7–86.

Obrazová dokumentácia:

Obr. 1

Titulný list knižného vydania z roku 1791
(Fond Oravského múzea P. O. Hviezdoslava
v Dolnom Kubíne – Čaplovičova knižnica)

Obr. 2

Mapa provincie Moxo

In: EDER, Franz Xaver. 1791.

Descriptio Provinciae Moxitarum in Regno Peruano...

(Fond Oravského múzea P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne

– Čaplovičova knižnica)

Obr. 3

Moxický kúzelník.

In: EDER, Franz Xaver. 1791.

Descriptio Provinciae Moxitarum in Regno Peruano...

(Fond Oravského múzea P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne
– Čaplovičova knižnica)

Obr. 4

Moxický bojovník.

In: EDER, Franz Xaver. 1791.

Descriptio Provinciae Moxitarum in Regno Peruano...(Fond Oravského múzea P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne
– Čaplovičova knižnica)

RESUMÉ

F. X. EDER - DESCRIPTIO PROVINCIAE MOXITARUM
IN REGNO PERUANO.

STREDOEURÓPSKY PRAMEŇ K DEJINÁM BOLÍVIE

Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano Františka Xaviera (Franciscus Xaverius) Edera patrí k historicky významným dokumentom 18. storočia, nakoľko je to jediná podrobná štúdia o pôvodnom spôsobe života bolívijskej etnickej skupiny Moxov. Pridanou hodnotou Ederovho spisu je faktografická línia – snažil sa opísať to, čo videl, so snahou o racionálny nadhľad, podobne, ako môžeme čítať v zápiskoch Jamesa Cooka. Realisticky je zachytený aj vzťah miestnych indiánov ku kresťanstvu, ich náboženské predstavy, kultúra a následne prebiehajúce zmeny niektorých hodnôt a predstáv v procese akulturácie.

Idealizovane nie je opísaná ani misijná činnosť v redukcii San Martin. Ederove zámery pri písaní boli v prvom rade odborné – snažil sa podrobne zachytiť život neznámeho etnika, a nie urobiť idealizovaný traktát o šírení kresťanstva medzi divochmi. Nakoľko spis vznikol v okolí Banskej Bystrice, na území dnešného Slovenska, až po výzvach účastníkov jeho verejných prednášok, tak je určitým spôsobom aj odzrkadlením toho, o čo sa ľudia zaujímali. Rukopis dokončil začiatkom roku 1772 pod názvom *Brevis descriptio Missionum Societatis Jesu provinciae Peruanae vulgo Los Moxos / Auctore quadam eiudem Societatis sacerdote per XV annos missionis*.

V apríli 1772 autor zomrel, rukopis sa dostal do rúk Jána Molnára, profesora na Trnavskej univerzite. Potom študoval rukopis významný jezuitský historik Juraj Pray, a ten ho odporučil do univerzitného archívu v Budapešti (dnes je uložený v Univerzitnej knižnici v Budapešti). V roku 1791 vydáva Budínska univerzita tlačenú podobu Ederovho rukopisu, ktorú upravil do tematických kapitol Pavol Makó, pod názvom *Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano*.

Kľúčové slová: F. X. Eder, Moxovia, Kráľovstvo Peru, Bolívia, jezuitské misie

SUMMARY

F. X. EDER – *DESCRIPTIO PROVINCIAE MOXITARUM
IN REGNO PERUANO.*

A CENTRAL EUROPEAN RESOURCE ON THE HISTORY OF BOLIVIA

Franciscus Xavierus Eder's *Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano* is one of the most important historical documents of the 18th century, because it is the only detailed study of the original way of life of the Bolivian Moxo ethnic group. Furthermore, Eder attempted to describe objectively what he had seen and tried to maintain an open-mindedness and reasonableness, similarly to James Cook's writings. The relation of the native inhabitants towards the Christianity, their conception of religion, their culture and the subsequent changes in their values and vision of the world in the process of acculturation are indeed realistically described.

The missionary work in San Martin is not idealized either. Eder's intentions were mainly scientific – he tried to describe in detail the life of an unknown ethnical group, not to elaborate an idealized tractate about the diffusion of Christianity among the native inhabitants. Since the document came into existence after the response of the participants of the public talks in Slovakia, it reflected in some way what the Slovak people were mostly interested in. The writing was finished at the beginning of 1772 and was entitled *Brevis descriptio Missionum Societatis Jesu provinciae Peruanae vulgo Los Moxos / Auctore quadam eiusdem Societatis sacerdote per XV annos missionis.*

After the author's death in April 1772, the manuscript was acquired by Ján Molnár, Professor of the University of Trnava. Later, the manuscript was examined by an important Jesuit historian Juraj Pray, who recommended it to be included in the University archives in Budapest (nowadays, it is the property of the University Library in Budapest). In 1791, the University of Budín published the printed version of Eder's manuscript. This version consists of the thematic chapters organized by Pavol Makó and is entitled *Descriptio provinciae Moxitarum in Regno Peruano.*

Keywords: F. X. Eder, Moxo, Kingdom of Peru, Bolivia, Jezuitical mission

Translated by Juliana Zmetáková

Mgr. Igor Zmeták, Ph.D.
Ústav historických věd
Filozoficko-přírodovědecká fakulta
Slezská univerzita v Opavě
Bezručovo náměstí 13
746 01 Opava
Česká republika
e-mail: igor.zmetak@fpf.slu.cz